

Др Павле С. РАДУСИРОВИЋ

СМИСАО И ЗНАЧАЈ ИСТОРИЈСКО-ДЕМОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЦРНУ ГОРУ

Одазивајући се почетком 1972. године позиву Друштва за науку СР Црне Горе да судјелујем у изради његовог плана рада, одговорио сам да желим у општим назнакама да укажем на један могући, релевантни правац научног интересовања у Црној Гори. Исходиште том правцу је позамашан и знатно разуђен систем питања, који акцептира и кореспондира проблематику становништва и насеља. Онтолошки га утемељују међуусловљеност и међузависност човјека, његових заједница и разноликих друштвених агрегата и природне и географске средине. Гносеолошки и дисциплинарно битно га садрже антропологија и антропогеографија, које су у новије вријеме обогаћене знатно развијеном методологијом истраживања. Оне се користе и методама и резултатима сродних наука, особито социологије, демографије, етнологије, економске географије, историје, урбанологије, као и оних дисциплина које проучавају природну и географску средину. Њихов проширени, осавремењени домен даје им и неке нове називе, као: социјална географија, географија становништва и насеља, демогеографија и сл.

У Црној Гори имамо довољно разлога да се определијемо и за овај правац истраживања, експлицирајући га у осавремењеном виду. Фундаментални разлог састоји се у томе што је мало области и у нас и у свијету у којима је толико „енергична“ природна средина заједно са апострофираним историјским околностима створила такве друштвено-економске, психоменталне и уопште духовне и етичке манифестације и феномене, као што је у Црној Гори, посебно у неким њеним дјеловима. Резултатом глобалног дјеловања тих двију компонената стварао се друштвено-формацијски „спецификум“ Црне Горе. Он се у својим базичним

и надградним слојевима и структурама у знатној мјери сложено антрополошки и антропогеографски артикулисао. Та феноменолошка артикулација црногорског спецификаума — сегментарно, зонално или регионално заступљена, требало би са свим својим везама, односима и оквирима да буде ретрогенетски расвијетљена. Дакако, наш прилаз њој морао би бити ослобођен географско-материјалистичких и позитивистичких примјеса неких превазиђених теорија. А таквих примјеса и гледања у досадашњим, тачније речено ранијим, више антропогеографским а мање демографским истраживањима Црне Горе, која су нам у наслеђе иначе оставила крупне резултате, било је не мало.

Подојетимо се да су у досадашњим истраживањима становништва и насеља Црне Горе, поред осталих, највећи допринос дали Ровински, Цвијић и Ердељановић са својим сарадницима из Црне Горе. Они су (сем Ровинског) своја испитивања поглавито објавили у издањима САН, посебно у едицији „Насеља и поријекло становништва“. Ова едиција, покренута и вођена концептом Цвијићеве антропогеографске и етнографске школе, тематски није покрила сва подручја Црне Горе. Написане монографије Цвијићевих сарадника објављене су углавном до 1927 године, када је Цвијић умро. Од тада је објављен мали број монографија, тако да је замисао ове едиције на територији Црне Горе само дјелимично реализована. Но, чак и да је потпуно реализована, остало би довољно научног оправдања за обнављање и методошко иновирање ове врсте истраживања. Истакнимо само то да су се у задњих шездесет година, особито у новијем, поратном периоду, извршиле крупне трансформације у развоју становништва и насеља, а да их наука није сљедствено и темељито испитивала и проучила. Исто тако нијесу ревалоризовани резултати ранијих истраживања. Степен истражености сложеног комплекса питања развоја становништва и насеља, дакле, није завидан. Зато нам у том правцу предстоје широке и потанке анализе, последице којих би услиједиле поуздане синтезе.

I

Будући да у својој антропологији човјека сматра и бићем природе, које подлијеже законима објективног свијета, марксистичка филозофија је у истини материјалистичка филозофија. „Ми знамо само једну јединствену науку — науку историје. Разматрајући историју са двију страна, можемо је подијелити на историју природе и историју људи. Међутим, обје ове стране су нераскидиво везане; пошто постоје људи, историја природе и историја људи узајамно условљавају једна другу“.¹ Сваки покушај подвајања тих двију страна, првенствено у смислу да се човјек као друштвено биће сведе на човјека као искључиво биолошко биће, био је од стране Маркса, Енгелса и касније Лењина негиран као ненаучан. Марксистички став да је човјек, да је друштво субјект

производње, субјект историје, да су закони развика друштва специфични, а не истовјетни и једнородни са законима природе, био је и остао једино исправан научни став. Из тог става се, логично, и изводи филозофски закључак да је демографском комплексу питања и проблема развоја становништва иманентан антропоцентризам и да је он као носећи „спиритус мовенс“, „спиритус агенс“, и „спиритус ректор“ најбитнији дијалектички и историјско-материјалистички квалитет географске средине, категоријално схваћене у међуусловљеном и међузависном јединству природе и човјека и његових друштвених заједница. Земља постоји милијардама година, а географска средина развија се у њеном крилу тек од појаве људских популација. Ова средина је незамислива без друштва; њу је незамисливо „разматрати као чисто природну категорију и проучавати само с позиција природних наука“.² Сем природних компонената, „очовјечених“ многовјековним људским радом, географску средину сачињавају — становништво, предмети рада, оруђа за рад и резултати рада, који обједињени „општим конкретно-историјским условима материјалног живота представљају квалитативно посебне (друштвене) елементе географске средине...“³ Конкретно-историјски услови материјалног живота, дакле услови под којима људи производе и размјењују, „различити су у разним земљама, па и у свакој земљи од једне генерације до друге... Ко би хтио да подведе под исте законе политичку економију Огњене земље и политичку економију Енглеске, очевидно не би дао ништа друго до најбаналније опште фразе. Политичка економија је, према томе, битно историјска наука. Она обрађује историјско градиво, тј. градиво које се стално мијења...“⁴

Стваралачки носилац тога градива је човјек, односно његова популација. Вршећи репродукцију (*sine qua non*) материјалних добара, становништво (*sui generis*) неодвојиво од ње врши и властиту репродукцију, репродукцију живота. И једно и друго су у дијалектичком јединству општег развоја друштва.

Демографија као релативно млада и данас веома актуелна научна дисциплина је, полазећи од изложених ставова, такође и историјска наука. Изградивши властиту инструментариј, неопходну апартуру и методологију истраживања репродукције и развоја становништва, она се својим „осамостаљеним“ подсистемом карикално и цјелисходно везује за низ других дисциплина друштвених и неких природних наука. Њен предметни корпус интересовања обухвата питања наталитета, морталитета и природног прираштаја, затим развојних компонената популације — полне и старосне структуре и сходно њима нупцијалитета, диворцијалитета, фертилитета и дужине трајања живота, те најзад питања квалитативних одлика становништва изражених кроз њихове структуре — економску, социјалну, образовну, радноактивну, издржавану итд. Она посебно обухвата и питања миграције становништва, што је од нарочитог интереса за историографска и друга истраживања. Ри-

јеч је, дакле, о веома замашном и артикулисаном предметном корпусу, чија разматрања сежу у антропологију, социологију, етнологију, право, екологију, медицину и друге науке.

Прије него што пређемо на извјесно разматрање неких од тих питања сагледаних кроз историјску стварност Црне Горе, нагласићемо Марксов став да општи развој друштва експлицира и његово свестрано проучавање. Из става да је све историја проистиче наше сазнање да домак историјских наука, њихово мјесто и улога међу друштвеним наукама, има најкомплексније значење. Тачно је да се помоћу података „дешифрује“ стварност, но у колико се подацима прилази једностраном, да не кажемо и позитивистичком историцистичком детерминацијом, у толико ће наше сазнање о одређеној стварности бити више редуковано. Гносеолошко преимућство историјског материјализма огледа се управо у томе што он упућује на испитивање и откривање закономјерности развоја материјалног свијета, на токове развоја друштва у тоталу, на његову базу и надградњу, на међуусловљеност и међузависност развојних корелација објективног и субјективног. Поједностављене „слике“ стварности највише говоре о поједностављености метода и средстава помоћу којих су оне добијене. Ни њихово нецјелисходно умножавање неће много допринијети спознавању истине о одређеној стварности. Све зависи од теоријске пројекције и методолошке интројекције нашег постављеног огледала према стварности; зависно од њихове ширине и дубине добићемо и одговарајућу мању или већу, плићу или дубљу истину о њој. Уопште узев, најгоре су полуистине; горе од лажи, како рече М. Горки. „Бити човјек, рођен без свог знања и своје воље, бачен у океан постојања“, како каже Иво Андрић, значи бити под императивом истине о том океану постојања.

Бројни су се посленици науке у различитој мјери бавили питањима популације. Промотрена у магистралној синтези њихова промишљања тих питања могу се у основи сврстати у три групе. Прва обухвата она коју својим једностраним, биологистичким прилазом у популацији виде апсолутну иманенцију природног закона; другој групи припадају мишљења која у историјским условима, у степену развоја производних снага, начину производње и формама продукционих односа и друштвено-политичке надградње налазе најрелевантније чиниоце популације, док трећу групу сачињавају емпиријска и дедуктивно-структуралистичка разматрања која полазе од уважавања и биолошких и економских закона, а да при томе не „признају“ њихову пуну детерминантну улогу. Иначе, захваћена питања из ове области друштвене мисли указују да развој популације као предмет интересовања датира од раних времена.⁵ Још је Конфучије (551—479. год. пр.н.е.) промишљао проблем оптималног броја становника, указујући на последице које проистичу из несразмјерног односа обривних површина и броја становника који на њима живи. Антиципацијом „идеалне“ државе Платон (427—374. год. пр.н.е.) је препоручио

„да земљишта треба толико, колико је довољно да може хранити одређен број умјерених грађана и ништа више“. Аристотел (384—322. год. пр.н.е.) је сматрао да се ограничењем броја становника умањују оскудица и сиромаштво, па је указивао на превентиве за прекомјерни наталитет. Касније је, рецимо, Макијавели у својим владалачко-државничким расправама истицао да су иселјавање, уколико оно може да помогне, затим природне недаће, епидемија, глад и сл. она средства која треба да допринесу „чишћењу сувишних“. Слиједи и појава Малтуса и његових погледа на тзв. природни развој становништва. „Нема никакве неправде или свирепости у томе“, каже он, „што неки пољопривредни радник или закупац земљишта није у лутрији живота извукао срећку великопосједника и што због тога мора плаћати оштету за употребу нечега што припада другима... Човјек који се роди на свијету који је већ запосједнут нема ни најмање право да захтијева ма какав удио у животним средствима. Он је прекобројан и сувишан на земљи. За великим столом природе нема мјеста за њега. Природа му заповиједа да се чисти и неће пропустити да ту заповјест изврши“.⁶ Малтусови погледи су потучени као класно условљени и крајње класно ограничени и ненаучни. Додуше, ни послје тога нијесу престали да се јављају његови сљедбеници и савремени неомалтузијанци.

Најзад је Марксово и Енгелсово схватање популације утемљило друштвено-економску теорију о развоју становништва. „Неки апстрактни закон становништва постоји само за биљке и животиње, уколико човјек не интервенише у историјском смислу“, каже Маркс, додајући да сваки посебни историјски начин производње има своје посебне законе становништва, чија је вриједност историјска.⁷ Као један од саутемељивача ове теорије, Енгелс закон о становништву фундира ријечима: „... у историји је у посљедњој инстанци одлучујући моменат продукција и репродукција живота. Но производња је сама опет двоврсна: с једне стране производња средстава за живот..., а с друге производња самих људи, настављање врсте. Друштвено уређење под којим живе људи једне одређене историјске епохе и одређене земље, условљено је објема врстама производње: развојним ступњем рада с једне, породице с друге стране“.⁸

Лењинови погледи на развој становништва ортодоксно проистичу из марксистичке критике малтузијанства. Они су јасно полемички исказани у критици ситнобуржоаских схватања економских романтичара, посебно Сисмондија и буржоаских „добротворних“ медицинских пропагатора. То схватање Лењин карактерише као спајање „ситнобуржоаских симпатија (тобоже према радницима — П. Р.) и малтузијанства“ и као „лицемерје владајућих класа“.⁹

Резимирајући овај кратки теоријски оквир питањима и проблемима популације, желимо закључно да истакнемо да је њихов референцијални оквир „утраћен“ у систем друштвених наука и да се демографија на комплементарним паралелама антропологије,

економије, социологије, етнологије, економске географије, екологије, медицине и уопште културе, укључив урбанологију и културу становања, сходно укључује у свеопшти свијет историје и историографских истраживања.¹⁰ И демографска стварност се, попут стварности из истраживачког домена других наука у просторно-временским релацијама и корелацијама, јавља у разноврсним облицима, чинећи своју закономјерност саставним дијелом опште закономјерности друштва.

Из тако сагледаног предметног оквира демографије логично произлазе и смисао и значај историјско-демографских истраживања. У то ће нас чињенично увјерити, макар било недовољно систематизовано и комплетирано, разматрање неких карактеристичних демографских појава и феномена у Црној Гори, који, одмах можемо констатовати, дају најпоптунију основу за сагледавање специфичног патријархалног модела популације.

II

Не улазећи сада у палеодемографска питања, може се на почетку рећи да је готово читава демографска еволуција становништва Црне Горе била изложена непрестаним цикличним екстерним и интерним ударима и депресијама. Константне тјескобне економске прилике, вишевијековни ратнички услови, пустошење завојевача, глад, болести, крвна освета и сеобе — означили су својеврсну кривуљу развоја становништва, коју, истина, не можемо увијек потпуно, детаљно и прецизно пратити, али је до првих деценија XX вијека призмом познатих историјских збивања и економских кретања можемо релативно поуздано претпоставити. Сматра се, наиме, да је Црна Гора у својим познатим ранијим границама имала: 1600. године око 3.500 домаћинстава и 8.000 бораца; 1800. године око 55.000 становника; 1830. године око 100.000 и 1865. године око 195.000 становника. Послије ослободилачких ратова (1876—1878) имала је око 240.000 становника. Но, њени репродукциони контингенти, као највиталнији, развијали су се у условима перманентног десетковања. И два посљедња периода, међуратни и овај поратни, статистички поуздано праћени, евидентирају масовне ефективне и демографске губитке као посљедицу ратних и економских удара. Стога се становништво Црне Горе споро развијало, како у ранијој тако и у новијој прошлости. Неке конкретне анализе, посредно или непосредно, то најбоље потврђују. Ако, рецимо, прихватимо процјену броја становника Црне Горе у њеном данашњем оквиру „на 200.000, на почетку деветнаестог стољећа“, онда је оно до почетка двадесетог вијека (апроксимативно) по упоређењу са податком из 1921. године, када је оно износило непуних 312.000, порасло за свега око 80.000 становника. И док је за читаво прошло стољеће тај пораст био толики, дотле се за шест деценија овога вијека увећао за око 200.000 становника,¹¹

Упутимо ли се сада историографском и другим релевантним анализама према чиниоцима који су проузроковали толико наглашену демографску депресију, сазнајемо многе чињенице. Наведимо неке најглавније. Према налазима минуциозног истраживача Ђока Пејовића, само средином прошлог вијека (1823—1874) биле су 23 гладне године. У другој половини истог вијека као такве Пејовић наводи 1853, 1854, 1856—58, 1861—63, и 1873. годину. Он каже да „од 26 година овог периода, само неколике нијесу биле познате по неродицама и посљедицама сукоба са Турцима“.¹² Гладне године су пратиле и масовне тешке болести, тако да је, на примјер, 1861. године помрло скоро хиљаду готово „све мушких глава“ од краста. Од такве и сличних епидемичних болести (колере 1855. и 1867, великих богиња 1861, дјечијих болести 1872. итд.), које су као пошаст слиједиле изгладњелост, више су плашиле становништво него бојеви и неродица. Посланице Петра I су, поред осталог, и драматичне свјedoцбе о томе шта се у сиромашној Црној Гори предузимало против епидемија, усљед којих су се и пазари (которски, скадарски и подгорички) за Црногорце каткада морали затварати, чиме су тешкоће нарастале до пароксизма.¹³ Погибија одраслих мушкараца доводила је многобројне породице у несавладиве тешкоће. Током рата 1862. године, рецимо, нестао је огроман број домаћина, а у неким крајевима Црне Горе чак и по 4—5 чланова бројних породица.¹⁴ А тако је, може се рећи, било у свим бојевима и ратовима које је Црна Гора водила.

С друге стране, сва релативно исцрпна и комплексна истраживања економско-социјалних и друштвено-политичких чинилаца и компонената развоја Црне Горе од Берлинског конгреса до првог свјетског рата (М. Ђуровића, Ж. Булајића, Ђ. Пејовића, Н. Ракочевића, Н. Ражнатовића, Р. Јовановића, П. Радусиновића и др.) чињенично и оквирно указују на свеопште крупне промјене до којих је у том периоду дошло. Међутим, из склопа тих промјена такође се јасно види да огроман дио становништва Црне Горе ни тада, као ни касније, није могао бити да ријеша своје егзистенцијалне проблеме. Утврђене чињенице о томе нема сврхе овдје понављати, али их наглашавамо у смислу глобалних узрока великог поремећаја у општој маси становништва, насталог тада готово устаљеним процесом емиграције. Као што је познато, два су њена правца била доминантна — унутрашњи према Србији и вањски према Америци. Овај први ток, ток према Србији, праћен је релативно најбогатијом архивском и другом грађом, који због садржаја и историографског квалитета можемо сматрати ризицом за ту врсту демографских истраживања, с нарочитим обзиром на њихова економска, етничка, етнопсихичка и антропогеографска обиљежја. Између многих примјера, ми ћемо се за ову кратку прилику изворно задржати на једном који је у најпотпунијој сагласности са задатком и концепцијом овог саопштења. Дobar

примјер у науци је понекад бољи од читаве теме. Ријеч је о исељавању око 7.000 Црногораца у Топлицу 1899. године.

Те године црногорска влада се обратила краљевском намјесништву и радикалној влади да омогући организовано пресељавање Црногораца у Србију. Захтјев је у име владе написао замјеник министра иностраних послова Гавро Вуковић, 9. августа. Захтјев гласи:

„Познато Вам је да је Црна Гора у пређашњим временима прибјегавала Србији у свакој својој нужди и да су Црногорци добијали помоћ у сваковрсном облику од своје браће Срба. Црногорци су у Србију ходили исто као дома и по њој се насељавали; често пута ходили су и на повремену исхрану па се опет враћали на своја огњишта. То братско уточиште Црногорцима у пређашњим временима није ничим спречавано. Из те постојане братске предузетљивости Србије према Црној Гори истицале су двије користи, и то: Црногорци, који су поради оскудице земље били принуђени исељавати се, нијесу се исељавали по туђем свијету на уштрб своје расе, већ у своју братску земљу Србију, код своје браће. Друго: црногорски народ, који није могао опстати, одлијевао се је постепено и находио је у Србији и земље и рада. Они народ пак, који је остајао, могао је опстати на оној земљи што је постајало ослобођено исељавањем. Тако је постојаним исељавањем одржавана народна сразмјера између количине родне земље и њених извора за опстанак и броја народа који је на њој остајао да живи.

Међутим, тај природни ток ствари у нашим братским одношајима био је прекинут неким политичким неприликама. Има већ више година како врата Србије за преселенике црногорске бјеху затворена, на огромну штету Црне Горе. Та околност поремети равнотежу у нашем економском положају. Земље као јединог извора наше производње имамо сасвим мало; народ искључиво земљорадничког занимања намножи се и нагомила на то мало земље тако, да се управо рећи створи аграрни пролетаријат, који се није могао преобразити на који други рад, јер није био развијен ни за шта друго, а иселити није имао куд. Ово зло стање подупрто је било и самом природом. Од посљедњег рата Црна Гора није имала добре године. Велика суша, која влада по свој земљи, хоће и ове године да коначно уништи љетину и тијем вас народ изравна у немаштини.

Стога се обраћам к Вама, Г. Министре претсједнице, у име владе Његовог Височанства кнеза, а преко Вас и Високој Краљевској Влади, с молбом: да изволите успоставити пређашњу предустрљивост према Црногорцима отворити им врата братске Србије, дозволити им пресељавање и настањивање по мјестима, која Ви будете опредјељивали.

Најпослије умољавам Вас и то, да им према могућностима и према нуждама њиховим братску рукопомоћ не ускратите. Тврдо се надам да ће Висока Краљевска Влада српска братски се ода-

звати Кнежевској влади црногорској и притећи јој у помоћ у великој нужди братског вам народа црногорског".¹⁵

Истог дана, у приватном писму (са знањем књаза Николе) упућеном Јовану Ристићу, Г. Вуковић, између осталог, наглашава:

„Земље сувише мало имамо, народа се умножило и нагомилало тако, да се више душкати не може. Наш народ је искључиво земљорадник, стога се не може обрнути на други који посао осим земљорадње; отуда тјескобе, сиромаштво и све друге невоље. Србија је била толико година затворена тако да је било сасвим прекинуто постепено насељавање Црногораца лојалног понашања, те смо тијем доведени у данашње тјескобе. При том зле године, које од рата све једна за другом сљедују удавише овај народ. Ова година пријети такође да ће бити једна од злих, ако не од најгорих...“

На тај захтјев и на Вуковићево писмо је већ 24. августа министар иностраних послова Саво Грујић, поред осталог, одговорио да се „влада с најискренијим саучешћем забавила питањем о насељавању наше браће из Црне Горе у Србију“ и да у име њено може „изјавити да су врата Србије отворена браћи из Црне Горе“.

Из услијеђене преписке између двију влада јасно се виде узроци исељавања Црногораца и расположење српске владе за пријем усељеника. При самом организовању исељавања у Црној Гори су се јавиле и знатне тешкоће. Многима од пријављених није се могло изаћи у сусрет, па су се, претходно продавши имовину, нашли у великој невољи. У првој групи исељеника било је око 1.800 људи — 570 одраслих мушкараца, око 500 жена и око 800 дјеце; друга је бројала око 2.000 људи — 574 одрасла мушкарца, око 500 жена и око 900 дјеце; трећу је сачињавало 1.600 људи — 500 мушких, 500 жена и 600 дјеце, а четврту 1.500 људи.¹⁶

Послије успјешно завршеног пресељавања, књаз Никола у захвалници српској влади, истиче:

„Мени и цијелом народу нашем није могло ништа пријатније бити од оне братске готовости којом сте се одазвали лијепом и свеордном помоћи онијем сиромашним породицама црногорским, које су због неродице од више година пострадале...“¹⁷

Шта тек да се каже о оној широкој и дуготрајној динарској, поглавито црногорској и црногорско-херцеговачкој демографско-етничкој струји која се за готово читав један вијек (XVIII/XIX) преливала углавном према Шумадији. Цвијић и његови сарадници и, разумије се, не само они, оставили су нашој науци крупне резултате о размјерама тог пресељавања и надасве о њиховом етничком, етничко-биолошком, етничко-психичком и етничко-националном значају, сагледаном у контексту судбоносних устаничких и других догађаја у историји српског народа током прве половине прошлог вијека.¹⁸ Та снажна струја, укључив све њене разгранате, раније и касније правце, што се ширила по многим крајевима

Србије, својим народносним интензитетом градила је историјске мостове братства и заједничке ослободилачке борбе. Наравно, ништа мање у том смислу нијесу значајне ни све остале разноврсне народне сеобе широм разних крајева наше земље током њене дуге, драматично дуге историје. На основу многих и разноврсних испитивања Цвијић је констатовао да је „почевши од краја XIV века па кроз турско време испремештано скоро све становништво од Велешке клисуре па до Загребачке горе“.¹⁹

Велика емиграција заједно са дејством наведених и других чинилаца проузроковала је неслућени општи демографски дебаланс становништва Црне Горе у првим деценијама XX вијека, дебаланс чија се депресивна тензија готово до данас негативно реперкутовала на еволуцију становништва. Додају ли се томе познате чињенице о екстерним демографским ударима у другом свјетском рату, као и о релативно великој емиграцији у поратном периоду, може се рећи да је иначе традиционално веома продуктивно биолошко стабло становништва Црне Горе, у својој могућој демографској транзицији, било и остало јако закинуто.

III

Желимо да укажемо и на она питања популације у Црној Гори, на оне битне, прије свега виталне елементе њене демографске еволуције који је чине специфичном у толикој мјери да је помоћу ње можемо издвојити у посебни облик, у облик патријархалне популације.

Посткосовска судбина српске државе историјски је предодредила Црну Гору, најприје и поглавито Горњу Зету, за позорницу оних тенденција и пренапрегнутих збивања који су магистралном тежњом „покораваног“ али непокорног и непокореног народа и трагично дуго и драматично побједоносно водили и довели до ослобођења од Турака. Ту, под Ловћеном, осветнички и судбоносно сударила су се два „страшна симбола“ да се колико недужно толико неумитно и жестоко обузда, „уразуми“ и одагна фаталистички упорна османлијска најезда. На свијетлом Ловћену почињу је Његош, а народни запис о свему што се збило казан генијем Рада Томова остао је да свједочи вјековима, да свједочи без призива.

Шта је недужном човјеку у тим нашим горама, у тој поглавито „крашкој тврђави“ од пада Зете крајем XV вијека па кроз наредне вјекове, било животом понуђено? Гдје се морао рађати и стасати и на страшном мјесту бити и опстати? Језиком неких чињеница из врсте о којој је ријеч казано, спрегом природних и историјских услова изњедрила му је велику виталност и снажни императив за потомством. Тај кога „орпкиња још рађала није“, „бачен у океан постојања“, морао је да буде енергични и неприкосновени субјект непосредне историје у име историје. А уколико

их је било више утолико се то из непосредне историје могло брже и сигурније рјешавати. Надметали су се дјечаци, младићи и момци и с њима гордили очеви, класалом житу слиједиле су жњетве приђе рока. Отуда и народна изрека да на дому гдје се мушкарци рађају „тигла на кући пјева“, а да се у ономе гдје се само женскиње рађају „копа кућа“. У овоме се огледала и војна снага племена и војни карактер Црногораца уопште. Моћ рода, куће, фамилије, одржавала се мушким потомством. Како каже А. Јовићевић, за Црногорца није могло бити веће клетве него „кад ко коме рече: „траг му се по трагу ископао“, или — „у одиве му се сјеме затрло“, или — „не имао му ко свијећу уждити и гроб прелити“, или — „траг му погинуо као шареним коњима“. Црногорац је знао „да ће половина његових синова погинути у борби прије женидбе, а тек остатак да ће постати отац новијех бораца... Те иако га је душман сатирао, траг му се није утро, но се множио и постао камен спотицања вјековном свом крвнику“.²⁰ Та мотивација, заједно с мотивацијом о тешком животу инокосне породице у постојећим условима, веома је стимулисала наталитет и посебно истицала маскулинитет. Тај наслеђно поштовани култ мушког потомства темељно је конституисао патрилинеарне заједнице у Црној Гори, односно општи друштвени патријархалитет. Као такав он се испољавао кроз себи одговарајући, аутентични вриједносни систем. Свака патрилинеарна заједница изводила је своје родбинство из родоначелника, чија се братственичка генеалогичка највећма чувала попут аманета. Цвијићева школа, те у Црној Гори Ердељановић, Јовићевић и други оправдано су тој генеалогичкој традицији придавали велики значај. Старије генерације с почетка овог вијека, када су односна испитивања углавном вршена, релативно поуздано су набрајале и по 12 до 16, па и 18 пасова унатраг. Њихово казивање се највећим дијелом показало тачним, јер га потврђују и архивски налази. Управо је благодарећи њима Ристо Ковијанић могао констатовати да „подаци из которских писаних извора умногоме потврђују основне нити народног предања о поријеклу, родоначелницима и прецима појединих црногорских родова и братстава, о њиховом досељавању и расељавању, а нарочито кад се тиче набрајања предака, обично тачним по 12—14 пасова, а негдје чак и по 16—18 пасова, од битке на Косову (1389) до балканског рата (1912), односно до појаве Ердељановићеве књиге *Стара Црна Гора* (1926). Понекад, те потврде, напросто, изненађују. Могло би се рећи, да црногорска и херцеговачка братства праве изузетак у набрајању својих далеких предака“.²¹ Ђурђевљеви налази у турским дефтерима то такође посредно потврђују. Позивајући се на дукађински дефтер, Ђурђев примјећује „да је пораст кућа у нахији Цетиње, био осјетан... што несумњиво показује да је тачно да се становништво повлачило дјелимично у брдске крајеве“. Наиме, по дефтерима, нахија Цетиње имала је 1523. године 665, 1529—36. год. 755, а 1570. године 861 кућу.²² Овим и другим налазима до веома значајне научне истине ко-

начно изводимо претпоставку о релативно моћном посткосовском имиграционом слоју у Црној Гори, који је несумњиво дао одлучујући етнички печат читавом становништву Црне Горе, без кога у крајњој линији не бисмо имали ни таквог Његоша, нити агоналну народну мисао-водиљу: „Што се не хтје у ланце везати, то се збјежа у ове планине да гинемо и крв прољевамо“. Из такве природноисторијске основе најбитније се развила психологија Црногораца, која их чини таквим какви су били — особеним, виолентним и врловитим. Њу ваља још више, боље и дубље испитивати.

Са гледишта теме коју расправљамо треба нагласити да је и у братственичко-племенском друштву Црне Горе основна економска, социјална, па самим тим и демографска јединица била породица, дом, домаћинство, кућа. Без обзира на чврстину веза између братственика и саплеменика, сигурно је да су везе унутар „куће“ биле најчвршће. Заснована на унилатералном сродству по мушкој линији, она је чинила посебну производну заједницу са својим посједом и иметком, али уједно и својим правима и обавезама према племенским одредбама о коришћењу колективних добара (испаше, шуме, појила и сл.). Тако објективно одређена, она се и као демографски нуклеус сагласно томе понашала, тежећи ка увећању и јачању. Економска снага куће претпостављала је и њену бројност, нарочито по мушкој линији. Више радних руку и већи број момака и бораца омогућавао је кући већи углед и мјесто у племенској заједници. Стога је често поједине куће сачињавало по више домова. Тиме се стварала основа за здружене активности. Инокштина је водила у сиромаштину — „мало рука доста мука; куку саму и на вагану“. Такво схватање у односним условима диктирало је такве виталне компоненте, које су то схватање могле најбоље реализовати. Прије свега, брачне везе су се рано склапале; код мушкараца обично у добу од 18 до 25 година, а код жена од 16 до 20 година живота. Наравно, било је и изузетака; у Васојевићима дјевојке су се удавале и од 14 и 15 година. Појава преурањених бракова била је најчешћа у инокосним породицама, а исто тако и у онима гдје је лозу требао да настави јединац. „Жена нероткиња“ — каже Цвијић — „могла се промјенити, нарочито ако је удата за јунака и угледног човјека, чија се лоза не смије угасити. Она може остати кући поред друге жене. Признати јунак се женио само дјевојком од славног рода, и обратно“.²³ Строга еготемија је успостављала женидбене везе са другим племенима и братствима, махом оусједним. Заживјела и веома често петрифицирана статусна психологија кућа, родова и братстава при избору супружника водила је рачуна о његовом поријеклу, угледу и јачини. Тако су се орођавали тзв. кућићи и оцаковићи. То је са становишта свјезине, једрине и јачања општег биолошког стабла и стабилности виталних коефицијената имало веома позитивне посљедице. Поред осталог, ту и лежи један од главних разлога памћења родослова кроз бројне генерације. Свако родоскрнављење је било и морално и другим средствима строго санкциони-

сано. А. Јовићевић је, на примјер, управо због тога могао констатовати да је у Ријечкој нахији почетком XX вијека било фамилија или фратрија које су имале по 300 и више домова и дијелиле се на по пет и више братстава. Патријархално утемељене и морално поглавито учвршћене брачне заједнице су најчешће биле стабилне и родне. Из података за 1883. годину, које је саопштио Ровински, види се да је број чланова по домаћинству био релативно велик. Они индицирају закључак да је та бројност чланова домаћинства у прошлости била знатно већа, јер, као што је познато, развијенији робно-новчани односи јаче атомизирају кућну заједницу. А такви односи се у Црној Гори 80-тих година прошлог вијека већ извјесно били развијени. Ти подаци показују да је домаћинство у просјеку имало 5,89 чланова и кретало се у распону од 4,96 у Пиперима и 5,21 у Бјелопавлићима до 6,32 у Васојевићима и 6,60 у Дробњаку и Ускоцима. Највеће породице живјеле су у херцеговачком дијелу Црне Горе (Пиви, Дробњаку, Бањанима и Опутним Рудинама), тако да је рецимо једна породица у Вучјем Долу бројила 36 чланова, док је у три дома Алексића у Бањанима било 40 чланова. Породица Ж. Пекића у Дробњацима бројила је 30 чланова, од којих 6 ожењених мушкараца, а Ј. Вуковић 32 члана. У кући пак Јола Пилетића, који је Богишићу давао податке за Пипере, било је 27 чељади, од којих 13 мушких и 14 женских, итд.²⁴

Што се тиче задружних кућа на територији данашње Црне Горе може се рећи да су оне у прошлости биле релативно бројне. Везане углавном за сточарско занимање, највише су биле заступљене у планинско-брдским крајевима. Расположиви подаци показују да им се број чланова кретао од 15 до око 50. Тако је, рецимо, задруга Муратовића у Кучима до прије осамдесет година имала 52, а задруга поп-Леке Манојловића до прије седамдесет година 36 чланова.

Ради опште карактеристике овдашње патријархалне популације вриједно је навести једно Ердељановићево запажање из Братоножића. Он каже да се у Братоножићима из оваког брака „у средњу руку роди скоро седморо дјеце. Од тога највише умре двоје, те тако сваки тамошњи брак несумњиво изведе на снагу око петоро дјеце. Неколико стараца од седамдесет и осамдесет година су се у тим годинама поново женили и имали дјеце... Тошко Пејов (прије девет пасова) оженио се у својој осамдесетчетвртој години и имао четири сина...“²⁵ На другој страни, на супрот општем незавидном положају жене у патријархалном друштву, фертилитет се испољавао у оптималним ефектима. Започињао је рано, а завршавао се у крајњим, граничним годинама фертилности. Често су рађале и по шеснаесторо дјеце. Кад се има у виду тежина бремена живота коју је жена носила у датим условима, нарочито је тешко схватити шта је материнство за њу значило. Највеће признање које јој је такво друштво могло дати казано је истинитом изреком да је кућа почивала на жени.

IV

Наша веома сажета разматрања основних питања историјско-лемографских истраживања у Црној Гори не би могла бити задовољавајућа ако на крају не укажемо и на неке елементе из сфере непосредних односа човјека и природе, географске средине и популације. Ову категорију елемената сматрамо нарочито значајном, и то у првом реду зато што су њени еколошки чиниоци јако утицали на садржај и демографске форме живота друштвених заједница. То ће најбоље потврдити одређени примјери са подручја старе Црне Горе, чија смо насеља подуже истраживали. То подручје није веће од непуних 1.500 km², што ће рећи да захвата 10,6% територије Црне Горе. На њему у историји никада није било више (до 1921. године) од 60—70 хиљада становника и у његовом сеоском подручју више од 6.500 до 7.000 кућа. У новије вријеме, репимо, број становника се са 46.536 у 1921. смањило на 33.421 у 1971. години. Анкетом вођеном током три године (1972—74) установили смо да је у сеоским насељима тада било 6.155 кућа, од којих 3.203 приземне. На том малом простору са његовом кршевитом ретортом великих агенаса и у друштвено-формацијском смислу не мањих реагенаса патријархалне цивилизације образовала су се 172 села са око 670 заселака и три градске агломерације — Цетиње, Ријека Црнојевића и Вирпазар. Вертикална зоналност, хоризонтална рашчлањеност и еколошки елементи разноврсно конфигурираних локација определили су размјештај мноштва малих насеобина и њихову повезаност у веће цјелине које данас статистички водимо као насеља. То што се на овом простору налази тако велики број рашчлањених агломерација упечатљиво говори о његовој „енергичној“ морфолошкој структури. Крашка поља, увале, вртаче, долови — њихови облици, општи распоред итд. одредили су сложену композицију насеља на највећем дијелу овог простора. Ти облици као носиоци главних еколошких фактора — воде, геонормичног тла, приступачности и проходности, били су и остали главна језгра екумене. Њихова морфолошка основа битно је утицала на густину насеља, на њихов међусобни просторни однос, на атарску неуједначеност, на распоред и величину приватних и колективних посједа и на форме економске организације простора. Тамо гдје је тих облика мање или их мјестимично уопште нема (дјелови Црмнице и најниже висинске зоне окренуте према Зетско-бјелопавлићкој равници) положај и распоред насеља немају типичне крашке карактеристике. У тим подручјима, чија је геоморфолошка основа потпуно или дјелимично друкчија, еколошки услови су дозвољивији, па су и насеља већа, збијенија и богатија.

С друге стране, једна од најспецифичнијих црта друштвено-економског развоја старе Црне Горе јесу бројне територијализиране братственичко-племенске заједнице. Без обзира на то колико су оне, посматрано у цјелини или појединачно, биле сплемењене

и друштвено-економски конституисане (то су дискутабилна питања), чињеница да је на толиком простору тако дуго егзистирао велики број таквих заједница (по Ердељановићу око 22) патријархалног друштва, представља ријетку, боље рећи јединствену друштвено-историјску специфичност. Географски положај и величина њихових територија са бројем насеља су веома различити. Подаци показују да Катунска нахија са 9 племенских заједница и 94 насеља има око 934 km², Ријечка са 5 таквих заједница и 37 насеља 242 km², Црмничка са 7 племена и 22 насеља свега 175 km² и Љешанска, у којој (сем, према Ердељановићу, неких њихових зачетака у селима Градац и Буроњи) није било племена, око 122 km². Глобално посматрано значајно је уочити одређену закономјерност у ширењу насеобина, што ће рећи и племенских подручја. То је врло значајно питање. Ердељановић и Јовићевић су у својим испитивањима томе посветили знатну пажњу. Они су настојали да установе главна првобитна подручја сталног насељавања, а затим и правце њиховог сукцесивног ширења. Сасвим је разумљиво што су обојица таква подручја идентификовали у најплоднијим крајевима. Јовићевић је као таква у Ријечкој нахији назначио Цеклин и Љуботињ (њихов средишњи уравњени дио), а Ердељановић у Катунској — Његушко и Цетињско поље и цуцку, ћеклићко-бјеличку и чевску проширену удолину. У другим дјелима нахијама таква подручја нијесу изражена, па је само насељавање у територијалном смислу било знатно више парцијализовано. Стога се у првима и могле развити веће племенске територије него у другима. Најстарије остатке насеља испитивачи су нашли управо у тим подручјима. Исто тако, мада ријетко, и топошке који указују на пресловенске творевине. Најстарији генеалогски корени великих староцрногорских братстава такође су за њих везани. У њима су се она множила, разгранавала и одатле даље ширила. То је ширење било тројако условљено: природа је одређивала питање опстанка, непосредне историјске околности могућности ширења, а друштвено-етнички чиниоци братственичко-племенску експанзију. Из сваке матичне насеобине, сходно тим одредницама, пресељавање се вршило на најпогоднијим правцима. У случајевима, каквих није било мало, када су по природном реду помјерања на исте правце једновремено претендовала по два или више матичних подручја или њихових сегмената, долазило је до неспоразума, трвења, па и честих крвљења. Ту заправо и лежи главни узрок честих међубратственичких и међуплеменских свађа и нетрпеливости. Јер гдје је земље и испаше мало тамо је и жеђ за земљом, за пашњацима и брсницима алфа и омега живота. Дода ли се томе и позната циклична „крашка жеђ“ за водом, стиче се дубоки дојам шта је непосједовање та три основна природна блага значило за овдашње становништво. Нема ни једног краја у нас, па вјероватно ни много таквих или сличних у свијету, у којему је у толикој мјери међа (маргин или киљан), било пријатног било колективног посједа, значила неприкосновеној коти.

Оштрину потенцијалних и стварних завада око њих једино је извјесно умањивала и још чешће привидно прикривала солидарност патријархалног заједништва и свијест о судбинској повезаности свих у борби против заједничког непријатеља.

Ову и овакву природно-историјску закономјерност помјерања становништва и ширења насеља у староцрногорским условима доказују многе чињенице којима су се са различитих аспеката бавили бројни испитивачи. Илустрације ради подсетићемо на неке главније од њих. Данашња насеља, рецимо, Доњег Цеклина према налазима Јовићевића релативно су млада. Код ове констатације не губимо из вида да су нека од њих била насељена и прије пада Зете под турску власт, о чему свједоче и њихови помени у турским дефтерима с почетка XVI вијека. Ријеч је о томе да је у њима због турских прогона крајем XVII и почетком XVIII вијека, која су била праћена жестоком обрачуњима и пустошењима, дошло до великог расељавања становништва, тако да су знатне дјелове њихове имовине, посебно у пријезерској зони, Турци непосредно користили, укључујући и познате цеклинске риболове. Међутим, намножено становништво Горњег Цеклина, у својој природној тежњи да овлада долином ријеке Црнојевића и дотичним крајевима, вршило је разне покушаје да се тог простора домогне и стално га насели. У исто вријеме такву претензију показало је и племе Бјелице, које је из дубље унутрашњости старе Црне Горе тежило да захвати плодније доњоцеклинске крајеве. Претензије оба племена неминовно су изазвале сукобе који су трајали годинама. Сукоби су се завршили истискивањем Бјелица са тог подручја. Цеклињанима су при крају ових сукоба помогли Косијери, Улићи, Боковљани, Добрљани и Зачирани. Након истискивања дошло је до подјеле те територије. Цеклињани, као доминантни, природно су добили највеће дјелове. Истовроне претензије према жупним подручјима око Скадарског језера имала су и друга племена, као Љуботињ, Дупило и др. Њихово ширење према њима такође је започело средином XVIII вијека. Док се у првом случају радило о пресељавању у Доња Села, у другом је у питању било шиђење територије ради племенског комуна и риболовишта. Други смјер ширења Љуботињана имао је преваходно сточарски карактер и био је окренут према Прекорници и Обзовици. Тамошња подручја су најприје користили за сезонске сточарске сврхе, а затим су их, развијајући у њима земљорадњу, стално населили. У Катунској нахији у том смислу се нарочито истичу Озринићи и Цуце. Од чевског подручја као старог територијалног језгра Озринићи су се ширили према Пјешивцима, односно према Ластви, Гарчу и Сиљевци, спуштајући се низ њих ка Сушици и Ситници. Знатан дио команско-бандићких и доњозагарачких братстава је поријеклом из чевског и цуцког подручја. Још знатно прије боја на Крусима она су углавном била настањена у горњим дјеловима Комана и Загарача да би се током прошлог вијека још више почела ширити према нижим плоднијим крајевима. Предјели пашњачке Ластве

били су познати чевски катунци. Њихово стално насељавање започело је тек пошто су Пјешивци сасвим пришли Катунској нахији те на тај начин ово подручје учинили безбједнијим од Турака. И ширење Цуца било је извјесно условљено стањем на турској граници према Херцеговини, тако да и оно углавном коинцидира са ширењем Чевљана према Ластви. Започиње у другој половини XVIII и нарочито се појачава током прошлог вијека. Из своје најстарије матичне племенске удолине Цуци се, најприје из разлога сезонског сточарења, тада стално пресељавају. Из матице смјештене на потезу од Ржаног Дола до Извора хватају се подручја Горње и Доње Заљути, Подбуковице, Кобиљег Дола и Рокоча, и њих углавном насељавају главна, најјача цуцка братства. У Љешанској нахији једно од таквих раселничких подручја је Горња Дражевина, из које су се братства ширила према доњољешанској површи и Горњем благу (Скадарском језеру). Аналогно њему је и подручје села Градца. У Црмничкој нахији, у којој је, слично Љешанској, оразмјерно простору заступљен велики број братстава, ширења су била усмјерена на добијање пашњачких површина. Тако су села Бољевићи, Годиње и Лимљани, ширећи се према планини у залеђу, уз сукобе са Турцима, запосјели Пепиће, претварајући их у катунско подручје. Исти је случај и са Созином, коју су присвојили Глуходољани, итд., итд. Сва та нужна и сегментарна и шира раселничка гибања, тај тако условљени и у ондашњим приликама апострофирани инстинкт за помјерањем, за ширењем и захватањем могућег животног простора, дао је снажан печат друштвеном развоју старе Црне Горе. Кад се погледају црногорске исправе од XVI до XIX вијека и посланице Петра Првог, види се колико су та гибања била судбоносна и како су у великој мјери била заступљена у друштвеном животу старе Црне Горе. Дакле, ријеч је о томе шта значи простор и шта он предодређује у животу и развоју друштвених заједница.

Понекад се напомиње да је питању ширења племена дато велико мјесто у етнолошким и антропогеографским истраживањима. Слажемо се, та напомена може да буде основана, али је и питање тог ширења веома значајно. Сви Цвијићеви сљедбеници су се њиме бавили, па и Ердељановић и Јовићевић у старој Црној Гори, као и остали у другим крајевима. Међутим, шта је недостајало тим испитивањима просторног ширења патријархалних заједница? Недостајало је изучавање популације, њених токова и одлика. Цвијић је истакао да је овдје ријеч о динарском типу множења становништва, који је оптималан. Према томе, треба размотрити оне чиниоце који су условили да ова популација буде оптимална, на једној, и природне могућности да таква популација опстане, на другој страни. Те двије стране — одлике простора и биодинамички токови популације — јединственог природно-историјског развоја патријархалних заједница бивстовале су у акутном односу. А овим акутним питањима тек у новије вријеме се нешто више и егзактније бавимо.

НАПОМЕНЕ

- ¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, *Сабрана дјела* (на руском), Москва 1933, стр. 8.
- ² Ануцин В. А., *Проблема синтеза в географической науке*, „Вопроси философии“, АН СССР, Москва 1964, 2, стр. 39, 40.
- ³ Исто, стр. 41.
- ⁴ Ф. Енгелс, *Anti-Dühring*, НИП „Напријед“, стр. 151, 152.
- ⁵ Види опширније у ауторовом раду *О неким погледима на питања и проблеме популације*, Гласник Српског географског друштва, св. LV, бр. 2, Београд 1975, стр. 61—69.
- ⁶ М. Мирковић, *Развој економске мисли у XIX вијеку*, Београд 1938, стр. 41—50.
- ⁷ К. Маркс, *Капитал I*, Београд 1947, стр. 527, 528, 538.
- ⁸ Ф. Енгелс, *Поријекло породице, приватног власништва и државе*, Загреб 1946, стр. 4.
- ⁹ Лењин, *К характеристике економического романтизма*, Сочиненија, Москва 1954, т. 2, стр. 163, и *Рабочиј клас и неомалтузијанство*, т. 19, стр. 207.
- ¹⁰ Посебно видјети у радовима М. Мацуре, *Развој становништва као сложен процес*, Становништво 1, Београд 1966; *Марксов прилог науци о становништву*, Становништво 4, 1963; *Размишљања поводом основа демографске теорије*, Становништво I—III 1966; *О односима између становништва и привреде*, Становништво 1, 1965; *Дилеме око репродукције становништва*, Економска мисао 3, Београд 1974; *Проблем хуманог у репродукцији становништва*, Зборник прилога филозофији и науци — поводом 80-годишњице рођења академика Душана Недељковића, САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 91, Београд 1983 и бројне друге његове расправе.
- ¹¹ М. Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб 1958, стр. 17; П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе до 1945. године*, САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 80, Београд 1978, стр. 198—202; исти: *Основне одлике поратних демографских промјена у Црној Гори*, Зборник на VIII конгрес на географите од СФРЈ ео Македонија, Скопје 1968, стр. 334; В. Бојовић, *Чланци и расправе о Црној Гори*, Тузла 1936, стр. 17.
- ¹² Ђ. Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, стр. 177.
- ¹³ Д. Вуксан, *Посланице митрополита црногорског Петра I*, Цетиње 1935, стр. 108, 112, 127, 139; *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Цетиње 1951. До краја шесте деценије прошлог вијека у Црној Гори није било љекара, нити организоване здравствене службе. Тада се тек почиње јављати извјесна државна санитетска служба укључив и прве љекаре у неким средштима (Р. Црнојевића, Даниловград, Вирпазар). Види о томе радове Р. Драгићевића, Д. Петровића и Д. Живковића у „Споменици 1873—1973“, публикованој поводом стогодишњице болнице „Данило I“, Цетиње 1973. и у „Медицинским записима“, св. 20, 1967.
- ¹⁴ Ђ. Пејовић, исто, стр. 174.
- ¹⁵ Архив Црне Горе — Цетиње, Министарство иностраних дјела, док. бр. 676 од 9. августа 1889.
- ¹⁶ М. Костић, *Исељавање Црногораца у Србију 1889. године*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. II—III, Београд 1953/54, стр. 103, 104, 109, 112; М. Васовић, *Насељавање Горње Јабланице*, Лесковачки зборник II, Лесковац 1962, стр. 40; И. Радуловић, *Црногорци у Толпици*, Гласник цетињских музеја 1, Цетиње 1968, стр. 134; Р. Павловић, *Сеоба Срба и Арбанаса у ратовима 1876. и 1877. до 1878.*, Гласник Етнографског института САН, књ. IV—VI, Београд 1955/57, стр. 88.
- ¹⁷ Архив Црне Горе — Цетиње, Министарство иностраних дјела, док. бр. 2823, 1889, Види посебно рад Ђ. Пејовића *Узроци масовног исељавања становништва из Црне Горе (1878—1916)*, сепарат, Титоград 1962, стр. 209—251.

¹⁸ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво I*, Београд 1922, стр. 220; *Говори и чланци II*, Београд 1921, стр. 125; Б. Дробњаковић, *Космај*, СЕЗ, XLVI, Београд 1925, стр. 20, 21, 34, 37 и 38; *Крагујевац*, Гласник СГД, св. 12, Београд 1926, стр. 57; *Јасеница*, СЕЗ, XXV, Београд 1923, стр. 232—240, 251; *Смедеревско подунавље и Јасеница*, СЕЗ, књ. 44, Београд 1925, стр. 237, 241, 251; П. Шобајић, *Удио динарских племена у првом српском устанку*, ГЕИ САН, II—III (1953/54), Београд 1957, 3.82; С. Мијатовић, *Темнић*, СЕЗ, књ. 6, Београд, 1905, стр. 275, 297, 312, 328, 350; Т. Радивојевић, *Лепеница*, СЕЗ XV, Београд 1911, стр. 188, 210—212; Т. М. Бушетић, *Левач*, СЕЗ V, Београд 1903, стр. 481; Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево 1935, стр. 264; М. Драгић, *Гружа*, СЕЗ V, Београд 1903, стр. 481; М. Т. Ракић, *Качер*, СЕЗ VI, Београд 1905, стр. 773—76, 790.

¹⁹ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво I*, Београд 1922, стр. 163.

²⁰ А. Јовићевић, *Домаће његовање и васпитање дјеце у Црној Гори*, Цетиње 1901, стр. 3.

²¹ Р. Ковијанић, *Ердељановића оцјене вјеродостојности предања о поријеклу и прецима братстава*, Радови са II симпозијума етнолога СР Србије — Јован Ердељановић, *Живот и дјело*, Панчево 1976, стр. 30.

²² Б. Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку*, Сарајево 1953, стр. 68, 69. (При коришћењу ових података треба консултовати Ђурђевљеву обраду истих, стр. 64—70).

²³ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље* (друго издање), Београд 1967, стр. 397; П. Ровински, *Черногорја у прошлом и садашњем*, т. II, дио 1, Санктпетербург 1897, стр. 244, 245; Н. С. Мартиновић, *Валтазар Богишић I*, Цетиње 1958, стр. 88; види опширније: П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе до 1945*, стр. 51—57.

²⁴ П. Ровински, исто, стр. 195, 196; Н. С. Мартиновић, исто, стр. 88, 92.

²⁵ Ј. Ердељановић, *Кучи*, СЕЗ IV, Београд 1907, стр. 190, 195; *Братоножићи*, СЕЗ VI, Београд 1909, стр. 515, 516.

